

Keményfi Róbert

TELEKI PÁL UTOLSÓ ÁLLAMFÖLDRAJZI VÍZIÓJA*

A déli német ütközőállam magyar képzelete [II.]*

A dokumentum kettős kidolgozottsága nem véletlen, hiszen a visszaemlékezések, illetve a memoárok nyomán a magyar és a nemzetközi történeti szakirodalom is szól Teleki Pál rögeszmévé vált félelméről, egy („a magyar aggodalmakat megtestesítő, Duna menti”)⁸¹ német bánati köztesállam létrehozásától.

Felépítése:

- Magyarország békés kiegyezést kereste a déli szomszédokkal;
- a hadjáratba lépés oka: „Amikor tehát Magyarország Németország katonai akciójával egyidejűleg dél felé elindította a maga csapatait [...]. A magyar katonai lépésnek van egy közvetlen és van egy mélyebben gyökerező és csak nagyobb perspektívában felismerhető oka...”

Az esemény *bekövetkezett* (múlt idő alkalmazása).

1. A jogos magyar igények (a Trianon előtti országtér visszaállítása).

2. A magyarság védelme a szerb atrocitásoktól.

– A legdőntőbb, részletesen kifejtett („mélyben gyökerező”) stratégiai ok: az uralmi vákuum kivédése, a német területi tervek *megakadályozása*, hiszen „A német katonai megszállás csak erősíti a német népcsoportnak azt a belterjes szervezkedését, amelynek középpontja e vidék német kulturális góca, Temesvár. Az adott körülmények között nincsen semmi hatalompolitikai akadálya annak, hogy a német birodalom uralma alatt egyesítse a katonailag általa már megszállott Bánátot, a Vajdasággal, ha az utóbbi is az ő katonai uralma alákerül.”

– A „harapófogó”-veszély kivédése. Ne szoruljon Magyarország északon és délen is a Német Birodalom területe közé, mert az – hasonlóan Csehországhoz – Magyarország megszállásához vezethet.⁸²

Ha viszont *megfordítjuk* a dokumentum elemzésének nézőpontját, és a felvázolt „okot”, azaz az imaginárius állam leírását „a vélt kidolgozók”, azaz a *németek* szempontjából elemezzük, egy tömör, de *lényeglátó* államleírást olvashatunk. Azért is kell így tennünk, mert magának Telekinek is – bármennyire is nem tetszett neki ez a nézőpont – *ugyanígy kellett tennie*. A magyar kormányfőnek ugyanis csak szóbeszéddek, jelentésfoslányok, sajtóhírek, bizalmas

* A tanulmány elkészítését az OTKA T 049239 számú pályázat támogatta.

** A tanulmány első részét lásd Kommentár 2012/3., 44–70. A jegyzeteket az első résztől folyamatosan számozzuk. (A Szerk.)

⁸¹ SCHIEDER: I. m., 78.

⁸² A „cseh nyíl” kérdéséről térképekkel lásd Tobias WEGER: Az „Össznémet atlasztól” a „Kikényszerített utakig”. A „német Kelet” ábrázolása térképeken, 1905–2008, Föld és Ember 2010/3–4., 2–50.

pletykák álltak a rendelkezésére az esetleges német területi rendezésekről. A korabeli tanúk memoárjai azt valószínűsítik: Telekiben ezek a kósza híresztelések érlelték meg azt a gondolatot, hogy politikai céljai érdekében a délvidéki ütközőállam képét formába öntse, részletesen kidolgozza (kidolgoztassa). A geográfus miniszterelnöknek tehát nem kisebb és nem más volt a dolga, mint az eredeti szakmája segítségével a Nyugat politikai közvéleménye számára – a Trianon előtti magyar országtérben (!) – *hihetően megalkotnia egy hihetően életképes államképet*. A korabeli gazdasági földrajzi elv alapján a tervezők azzal a feladattal szembesültek, hogy felmutassanak egy minimális állami gazdasági autarkiát. A táj nagysága, a lakosságszám, a termelés tényezői között valamilyen fenntartható egyensúlyt kellett „teremteniük”.⁸³

– Etnikai összetétel: az egyes részek bemutatása (Bácska, Bánát, Schwäbische Türkei).

– Természeti/gazdasági/kulturális adottságok:

I. Schwäbische Türkei: A) jó termőtalaj, kiváló minőségű és hozamú búza, B) kulturális „főváros” jellemzése (Pécs), a város német öntudatának, német kulturális beágyazottságának erősítése, C) kőszénbányák, magas kalóriaértékű kőszén elérhetősége, D) a vidék német gazdáinak előnyös helyzete, E) titkos német megfigyelések felemlítése.

II. Bánság: A) mezőgazdaság, B) nehézipar (Resica), C) etnikai összetétel, D) a „főváros”, Temesvár mint német kulturális góc.

III. Dél-Erdély: A) etnikai elv, B) Nagyszeben: összekötő helyzetben, kapu a dél-erdélyi Szászföld és a történelmi Magyarország nagy bányavidékei felé (Petrozsény, Zsil-völgye).

Rónai 1989-es memoárjában megjelent térképén az ütközőállam keleti határa a történeti Krassó-Szörény vármegye keleti határával esik egybe (2., 3. ábra). A dokumentum viszont azt valószínűsíti, hogy a memorandumhoz csatolt eredeti térkép megfelelt a szövegben említett térség, azaz a történeti Hunyad, Szeben, Fogaras és Brassó vármegyek elnyúló területeivel. Ám az 1989-es „pótközlés” térképe is komoly figyelmet fordít az államterv gazdasági megalapozottságára.⁸⁴

Egy ilyen terv gyors, „minimál-államterv” felvázolása igazából egy olyan tudósnak, aki már doktori disszertációját is az államkeletkezés primer társadalmi/antropológiai feltételeiről írta,⁸⁵ illetve munkatársainak, akik részint Teleki mellett dolgoztak, tőle tanultak, részint pedig az éppen ilyen kérdések megválaszolására 1926-ban Teleki által létesített Államtudományi Intézetben tevékenykedtek – nem lehetett nehéz feladat. Csak azt tették, amihez a legjobban értettek, illetve arra a környező utódállamokról rendelkezésükre álló, széles spektrumú adatbázisra építettek, amelyet az intézet keretében maguk gyűjtöttek és állítottak össze.⁸⁶ Azaz Rónai András és Kovrig Béla számára minden ge-

⁸³ FODOR: *Általános gazdasági földrajz*, 24–25.

⁸⁴ Valószínű, hogy az eredeti térkép is hasonló kidolgozottságú lehetett, azaz a gazdasági alaphattérrel is közölt valamilyen jelkulccsal információkat.

⁸⁵ TELEKI Pál: *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez*, Franklin, Budapest, 1903.

⁸⁶ „Az Államtudományi Intézet [...] arra volt beállítva, hogy a megszállt területekre vonatkozó mindenféle politikai anyagot összegyűjtsön és készen tartson, hogy politikai támadások vagy viták alkalmával azonnal rendelkezésre álljanak” (FODOR: *Teleki Pál*, 103). „Az irány ez volt: gyűjteni az utódállamok

ográfiai (Rónai) és társadalomstatistikai adat (Kovrig) a rendelkezésre állt az államvázgyors,⁸⁷ de minél szakszerűbb összeállításához.⁸⁸

A fenti pontok azt mutatják, hogy az elsődleges etnikai elv mellett – bár valószínűsíthetően igen kényszeredetten⁸⁹ – Telekinek és Rónainak azt a kérdést is fel kellett tennie, hogy milyen minimális feltételekkel lehet (hihetően) ez a jövőbeni állam „működőképes”. Milyen területi/környezeti alapokkal „indulhat” (indulhatna) egy önálló állam (mezőgazdaság, energiatermelés, ipar, kultúra)? A déli német ország- (vagy Gau-)terv természetesen nem egy, a természeti környezetbe évszázadok során szervesült államformát ír le,⁹⁰ hanem Teleki csupán azt látta feladatának, hogy fordított szemzőgből, azaz idegen, „német fejjel” alkosson meg egy életképesnek tűnő formátumot.⁹¹

Azaz a dokumentumból választ kapunk arra a kérdésre, hogy az elsődleges etnikai elv mellett milyen tényezők befolyásolták az új állam képzetét, annak akár formáját, jellegét. De legfőképpen arról, hogy a magyar történeti, kartográfiai kánonban szereplő térkép szerkesztése mögött milyen magyar szándékok, milyen háttérismeretek húzódnak meg. E térkép esetében a nyilvánosságra akkor nem került dokumentum, amely tulajdonképpen a szerkesztést magyarázza meg, jóval többet árul el tehát a térkép tényleges szándékairól, illetve textuális jellegéből adódóan természetszerűleg kidolgozottabb, mint maga a térkép.

területéről minden közérdekű adatot, törvények és rendeletek pontos szövegét, hivatalos statisztikai kiadványokat és térképeket, reprezentáns folyóiratokat, újságokat, memorandumokat, ipari, kereskedelmi, pénzügyi kompasszokat; működési, életrajzi adatokat vállalatokról, szövetkezetekről, bankokról, a közélet szereplőiről, iskolákról, egyházakról. Ismerni a politikai pártokat és a parlamenti életet, a közgazdaság szervezetét, területi egységeit, azok hatáskörét, embereit. Beszerezni minden térképet, helységnévtárat, szakigazgatási útmutatót. Minden eseményt, adatot pontosan lokalizálni” (RÓNAI: *Térképezett történelem*, 117). Az Államtudományi majd Teleki Intézetéről lásd még FÜR Lajos: *A nemzetiség- (magyarság-) tudomány múltja*, Műhely 1983/3., 18–31.

⁸⁷ A szöveg kidolgozottsága, helyesírási hibái, több helyen félbemaradt gondolatai, töredékessége arra utal, hogy Rónaiék tényleg nagyon gyorsan dolgoztak. Valószínű, hogy Teleki még igazította volna a szöveget, mielőtt lefordították volna a Nyugat számára.

⁸⁸ HAJDÚ Zoltán: *Rónai András, a politikai földrajzos*, Földrajzi Értesítő 2008/1–2., 39–54; KOCSIS Károly: *Rónai András, az etnikai földrajzos*, Földrajzi Értesítő 2008/1–2., 55–70. A terv magyar részről való átgondoltságát jelenti az államlét különböző alappilléreinek bemutatása. A népi németek területi elképzelései alapvetően és szinte kizárólag csak az etnikai elveket tartalmazzák. Egyszer-egyszer bukkan fel csupán a bányák jelentőségének kérdése és egy-egy vaskohó esetleges szükségessége.

⁸⁹ Hiszen végül is a minden zsigerében a Szent István-i állameszmével átitatott politikusnak kellett a történeti magyar országtérben alkotnia egy „idegen testet”.

⁹⁰ Lásd ehhez RÓNAI államfejlődési és jellemtanát: *Fejezetek a politikai földrajzból*, 52–63.

⁹¹ Valószínű viszont az is, hogy fordított helyzetben, azaz ha Teleki hivatalos német forrásból kapott vagy szerzett volna egy ilyen államtervet, ízekre szedte volna az elképzelést, és tudományos alaposággal mutatta volna be az állam életképtelenségét. Hiszen a terv azért az akkor uralkodó, Teleki által is vallott kijelentés elv (MEZŐ Ferenc: *A politikai földrajz alapjai*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2000, 30–36), az „állam mint organikus rend, földrajzi kamra” gondolatának, a „jó államterület feltételeinek” (változatos, harmonikusan egymást kiegészítő táji felépítésnek) nem igazán felel meg (vö. RÓNAI András: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*, Stádium, Budapest, 1941, 94–113).

Az „életképesen megvalósítható” déli német ütközőállam magyar képze

Tényleges birodalmi geográfiák

Az előzőekben megidézett népi német területi tervek a berlini központi kormányzat elképzeléseivel nem egyeztek. A fennmaradt iratok, emlékezések alapján sem Hitler, sem Himmler, sem Heydrich nem támogatta egy ilyen idea, azaz egy önálló, államként létező német Gau vagy autonóm tartomány ötletét. Nem csupán a roppant szövevényes, számos nemzet, etnikum egymásnak feszülő érdekeinek, azaz a délkelet-európai politikai viszonyok eredményes, a birodalmi érdekeknek megfelelő kezelése az elutasítás oka. A nemzetiszocialista területi gondolkodást, a német (geo)politikai célokat, térelképzeléseket ugyanis nem az egymást hol átfedő, hol kiegészítő apró államszerű termozaikok, a második birodalom (a német császárság kora, 1871–1918) megalakulása előtt a német nyelvterületet is megosztó apró tartományok, fejedelemségek újbóli szervezésének akarata, hanem az átfogó, országokon átívelő, nagyléptékű térszervezés (nagyter-tervezés) igénye, „térbirtoklásának” vágya határozta meg.

A tudománytörténet egyik legizgalmasabb és érdekfeszítőbb kérdése, hogy a tudományokban milyen módon jutnak érvényre és válnak meghatározóvá, fő vezérlő gondolattá bizonyos elméletek, valamint – a jelen írás szempontjához –, hogy politika és tudomány milyen csatornákon, intézményi hálózaton, személyeken keresztül hat kölcsönösen egymásra, és e hatás eredményeként hogyan és milyen ideák emelkednek ki akár a politikai megvalósítás igényével. Ez a kapcsolat (politika és tudomány) totalisztikus hatalomgyakorlás esetén sem jelenti feltétlenül (és mindig) a politika részéről a *direkt* tudományelméleti megrendeléseket, közvetlen befolyást. Sokkal inkább arról van szó, hogy intézetek, tanszékek, kutatók, a tudományuk történeti hagyományaira, a nemzet/nép (a hatalom által sugallt) helyzetére, iskoláztatottságukra, illetve a hatalom legfőbb, „vaskos” ideológiai pilléreire támaszkodva – hol tudatosan, szervezeten, de döntőbben tudattalanul és egyeztetések nélkül (!) –, „együtt mozdulnak” és dolgozzák ki végeredményben részletes, árnyalt elméleti hálóként a rendszer céljainak megfelelő – legyen szó, mint jelen esetben, akár térképzetekről – tudományos igényű magyarázatokat, és ágyazzák be e szándékokat a nemzeti történelembe, tudományos hagyományokba.⁹²

A korszak birodalmi térgondolkodását is az előbb leírtaknak megfelelően több, részben a német történelemben, részben a német tudományos hagyományban gyökerező idea felélesztése, újbóli „feltöltése”, részben pedig az ezeken a „talajtípusokon” megfogalmazott mitikus ideák, valamint a másik oldalról a hidegen számító racionális gazdasági érdekek és hatalmi törekvések elegye határozta meg alapvetően.⁹³

⁹² Ebben az értelemben (hagyományok, iskoláztatás, előzmények), azaz a nemzetiszocialista térkonceptiók gyors előretörését megalapozó, a két világháború közötti német etnikai kartográfiai gyakorlatról lásd Hans-Dietrich SCHULTZ: *Völkerkarten im Geografieunterricht des 20. Jahrhunderts. Ausgewählte Beispiele nebst Anregungen für den aktuellen Umgang mit diesem Kartentyp = Kampf der Karten*, szerk. Peter Haslinger – Vadim Oswalt, Herder-Institut, Marburg, 2012, 13–61; Guntram H. HERB: *Das größte Deutschland soll es sein! Suggestive Karten in der Weimarer Republik = Kampf der Karten*, 140–151.

⁹³ George L. MOSSE: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Anton Hain, Frankfurt am Main, 1991.

A birodalmi politikai területi elképzeléseiből összeálló bonyolult szövet fő tartószálait a geográfia oldaláról a ratzeli politikai földrajz államter, ⁹⁴ a pángermán eszmével átitatott, németek vezette Közép-Európa-gondolatból ⁹⁵ kinövő, Karl Haushofer által részletesen kifejtett élettér-elmélet ⁹⁶ adták. A két világháború közötti német földrajzot és geopolitikai gondolkodást a versailles-i béke teremtette német határok tarthatatlanságának kérdése, az élettér-elméletet alátámasztó „Volk ohne Raum” ideológia, ⁹⁷ illetve a völkisch gondolkör ⁹⁸ talaján megszületett, egyre radikalizálódó, a már fentebb említett „Blut und Boden” gondolat, azaz nép és terület/táj („vér és rög”) szétválaszthatatlan egységének képzete szabta meg. ⁹⁹

De ugyanígy szolgálta Carl Schmitt nagytér-elmélete és ennek (jogi, gazdasági) dimenziói ¹⁰⁰ a nemzetiszocialista területi koncepciók megfogalmazását. ¹⁰¹ A Schmitt-elgondolás lényegében a kialakult, rögzült nagyhatalmi viszonyok átértékelésével párhuzamosan a német befolyási igények nemzetközi jogban is érvényesülő vezetésének elismerését követelte. ¹⁰²

A nemzetiszocializmus időszakának területi törekvéseit azonban nemcsak a birodalom térkereteinek növelése, hatalmi/befolyási övezetének kiterjesztése határozta meg,

⁹⁴ Friedrich RATZEL: Politikai földrajz = *Geopolitikai szöveggyűjtemény*, szerk. Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 162–234; MEZŐ: *A politikai földrajz alapjai*, 14–21.

⁹⁵ ORMOS Mária: *Közép-Európa*, Napvilág, Budapest, 2007.

⁹⁶ Frank EBELING: *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft, 1919–1945*, Akademie, Berlin, 1994.

⁹⁷ „Nép tér nélkül”, lásd Hans-Dietrich Schultz: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970*, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Freien Universität Berlin, Berlin, 1980. Politikai kifejezéssé vált Hans Grimm ezzel a címmel megjelent könyve (1926) nyomán. A kifejezés lényege, hogy a német népnek egyszerűen túl szűk a rendelkezésére álló terület. A túlnépesedett németységnek tehát ahhoz, hogy gazdasági, szociális, társadalmi gondjait megoldja, nem maradt más hátra, mint az, hogy életterét kiterjessze.

⁹⁸ PRITZ Pál: *Pax Germanica*, Osiris, Budapest, 1999, 89; Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Új Mandátum, Budapest, 2010, 47–59.

⁹⁹ Mechtild RÖSSLER: *„Wissenschaft und Lebensraum”, geographische Ostforschung im Nationalsozialismus. Ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie*, Reimer, Berlin–Hamburg, 1990; Hans-Dietrich SCHULTZ: *Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte” in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit = Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten*, szerk. Sabine Tzsaschel – Holger Wild – Sebastian Lentz, Leibniz Institut für Länderkunde, Leipzig, 2007, 13–37; Henning HESKE: *Und morgen die ganze Welt. Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*, Focus, Giessen, 1988; *Handbuch der völkischen Wissenschaften*, szerk. Ingo Haar – Michael Fahlbusch, Saur, München, 2008.

¹⁰⁰ Hans-Dietrich SCHULTZ: Versuch einer Historisierung der Geographie des Dritten Reiches am Beispiel des geographischen Großraumdenkens = *Geographie und Nationalsozialismus*, szerk. Peter Jüngst – Klaus Pfromm – Hans-Jörg Schulze-Göbel, Gesamthochschule Kassel, Kassel, 1989, 1–75.

¹⁰¹ A Harmadik Birodalom térségi/területi céljairól: PRITZ: *Pax Germanica*; NÉMETH István: *Németország története*, Aula, Budapest, 2004, 279–291; NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945*, ELTE Eötvös, Budapest, 2001, 355–455.

¹⁰² Carl SCHMITT: *Völkerrechtliche Grossraumordnung*, Deutscher Rechtsverlag, Berlin–Leipzig–Wien, 1941, különösen 49–58; PRITZ Pál: *Carl Schmitt és a német nemzetiszocializmus = Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében*, szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József, University Press, Pécs, 2000, 485–496; a nagytér-gazdaságról lásd BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében”, 1933–1939. Közgazdasági és Jogi*, Budapest, 1960, 95–102; RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*, Magvető, Budapest, 1988, 5–50.

hanem a meghódított területek népességi viszonyainak gyökeres átalakításának célja is. A nemzetiszocialista berendezkedés radikalizálódása a „birodalmi területi tervezés”-ben (*Raumplanung*) átfogó nép- és faji „rendezés” elgondolását fogalmazta meg. A *Generalplan Ost* keretében a nemzetiszocialista területi/települési politika több célt jelölt meg a meghódított szláv térségekre, amelyek egyik fő pontja az állam, a faj és a nemzet egységének megvalósítása volt. A tervezett Nagynémet Birodalom e keleti területei (főköormányzó-ság, illetve *Reichskommissariatok*) germanizálásának változatos eszközkészlete a német messerszerű mintatelepülések létrehozásától, a lakosság ki-, be- és áttelepítésen keresztül a legradikálisabb intézkedésig, a nemkívánatos, viszont ott élő népek kiirtásáig terjedt.¹⁰³ „Teret ugyanis csak úgy volt célszerű nyerni, ha azt – legalábbis részben – üres térnek, tehát betelepíthető és ezáltal »germanizálható« térnek lehetett tekinteni.”¹⁰⁴

Délkelet-Európa bonyolult etnikai/nemzeti mintázata, nagyarányú német („népi német”) lakossága, kisállami berendezkedése, és ezen államok egymásnak feszülő politikai érdekeinek, illetve történelmi ellentéteinek birodalmi kezelésére csupán homályos, a „végső győzelem” után megvalósítandó elképzeléseket foglalmaztak meg. Ezeknek az alapvető nagytér-gazdasági és katonai/biztonsági érdekek mellett¹⁰⁵ sokkal inkább része lett volna a térség „etnikai viszonyainak újbóli szabályozása” is, amelybe a „világosabb etnikai választóvonalak” érdekében a nem germán lakosság ki- és betelepítése, de akár (népi) németiség valamilyen „mozgatása”, össze-, sőt talán a birodalmi visszatelepítése is beletartozhatott volna,¹⁰⁶ mintsem a birodalommal szervesen (és területileg) nem érintkező, a térség kisállami tagoltságát tovább bonyolító német exklávé létrehozása.¹⁰⁷

A nemzetiszocializmus időszakának délkelet-európai terveit bemutató írások tehát határozottan elválasztják a berlini stratégiai tervektől a térség népi német törekvéseit. A két gondolkodási módban természetesen egyik oldalról a térség politikai (kisállami) viszonyainak uralása, a másik oldalról pedig a (szinte csak kizárólag) etnikus, regionális érdekek ütköznek egymással.

A hatalmi viszonyok, illetve a németekhez hű kisállami szövetségi rendszer fenntartása érdekében – a népi német autonómia-törekvésekkel szemben – Berlin még 1941 áprilisa után sem zárta ki például a magyar területi igények esetleges további bánáti érvé-

¹⁰³ Dieter POHL: *Grossraumplanung und NS-Völkermord*, Historisches Jahrbuch 114. (1994), 175–182.

¹⁰⁴ ORMOS Mária: *A „barna” birodalom*, Antifasiszta Füzetek, Budapest, 1995, 33. E hatalmas témát, azaz a német területi/faji célokat és az ezekhez vezető, ebből a szempontból a holokausztot is magában foglaló radikális eszközöket bemutató összefoglaló munkák: Bruno WASSER: *Himmlers Raumplanung im Osten*, Birkhäuser, Basel–Berlin–Boston, 1993 (számos térképpel); Isabel HEINEMANN: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*, Wallstein, Göttingen, 2003; Markus LENIGER: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945*, Frank & Timme, Berlin, 2006; Götz ALY – Susanne HEIM: *Vordenker der Vernichtung*, Fischer, Frankfurt am Main, 2013. Magyarul: ORMOS: *A „barna” birodalom*, 30–47; ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Osiris, Budapest, 1998, 472–476; PRITZ: *Pax Germanica. A birodalmi tervek árnyalt – szervezeti, intézményi szintű – bemutatása dokumentumokkal magyarul*: NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban. 1918–1945*, II., L’Harmattan, Budapest, 2007, 503–674.

¹⁰⁵ NÉMETH: *Demokrácia és diktatúra Németországban. 1918–1945*, II., 512–514.

¹⁰⁶ SPANNENBERGER, I. m., 190–191.

¹⁰⁷ A délkelet-európai birodalmi politikáról és célokról átfogó képet ad ROMSICS Ignác: *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában = Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 1996, 177–233.

nyesítését, ám végül a katonai parancsnoksági körzet létrehozásán kívül a Bánáttal kapcsolatban nem jött számba semmilyen más területi alternatíva.¹⁰⁸

Hitler az asztali beszélgetéseiben a következőképp nyilatkozott a térségben élő népi németekkel kapcsolatban:

A magyarok a létező legagyafúrtaabb nacionalisták és milyen gyorsan magukba olvasztják a németseget! Minden vezető németet magyaroknak létesített állásokba helyeznek. Tartósan csak úgy őrizhető meg (ott) a németség, ha hatalmunk alá kerül az állam, vagy különben *ki kell onnan hoznunk a németeket*. [...]

A keleti területeken nagyszabású telepítést fogunk végrehajtani – oda telepítjük mindezeket a népcsoportokat. Minden kitelepülés a mi kárunkra történik. Ha azonban a többiekől megint elveszem a földet, akkor ez megoldódik. Az egész nem egyéb, mint államhatalmi probléma, hatalom kérdése. Mindent egybevetve az a személyes véleményem, hogy *ki kell hoznunk a németeket, ha békét akarunk a magyarokkal*. Az ember minden szempontból mérlegeli az érveket és ellenérveket. Ha ellenben ismét teljesen német folyóvá akarjuk tenni a Dunát, akkor más politikát kell folytatnunk. Az egyik megoldás az lehetne, hogy *minden népi németet (Volksdeutsch) délkeletre telepítsünk a Duna mellé*. Kibékülni a magyarok és a románok soha nem fognak, akkor sem, ha közös ellenséget látnak Németországban. *A bánátiaknak hasonlóan jó földet kellene adnunk!!!*¹⁰⁹

„Hitler Horthy előtt azt hangoztatta, hogy Németországnak nincsenek területi igényei, kettészakítaná a német aspirációkat.”¹¹⁰ A bánáti ütközőállam létrehozásának központi szándékát kérdőjelezi meg a geopolitikus Karl fia, a szintén geográfus Albrecht Haushofer 1941. novemberi feljegyzése is, amelyben a szerző a majdani béke magyarországi vonatkozásairól gondolkodik. A dokumentum az egységes birodalomhoz esetlegesen csatolandó nyugat-magyarországi területekért cserébe éppen a népi németek által lebegtetett Prinz Eugen Gau térségét, a Bácskát és Bánátot adná vissza kárpótlásként Magyarországnak.¹¹¹

A déli német állam magyar képzete

A német ütközőállam tehát nem berlini elgondolás volt, hanem csupán a délkelet-európai németség elbeszéléseiben, a saját jövőjükéről megfogalmazott homályos elképzelésekben, célokban körvonalazódó területi ideaként jelent meg. Ám e szóbeszédnek konkrét

¹⁰⁸ WUESCHT: *Pläne des Dritten Reiches des jugoslawischen Raumes nach 1941*, 64, 66.

¹⁰⁹ Adolf HITLER: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson 1941–1944*, kiad. Werner Jochmann, Ármádia, Budapest, 1999, 289. (Kiemelések: K. R.)

¹¹⁰ JUHÁSZ: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*, 196. Háttérként lásd *Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok*, vál. A. Sajti Enikő, Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989, 269–270, Hitler 25. számú hadművelleti utasítása, Bánátot ígérte a hadba lépésért Magyarországnak. A magyar–szerb kapcsolatok történetéhez lásd HORNYÁK Árpád: *Találkozások – ütközések*, Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010.

¹¹¹ NÉMETH: *Demokrácia és diktatúra Németországban. 1918–1945*, II., 701–702.

tervként való felmutatásában Teleki Pál olyan eszköz lehetőségét látta meg, amely segítségével (talán) kiutat lel az elkeseredett politikai és egyben lelkiismereti helyzetéből:

„Telekire, Macartney kifejezésével élve, lidércnyomásként nehezedett az a gondolat, hogy a németek be akarják keríteni Magyarországot. Ennek megelőzése végett ragaszkodott annak idején a kárpátaljai akcióhoz, és ennek megakadályozására tartotta elkerülhetetlennek a részvételt a jugoszláviai akcióban. — »Le kellett vágni a harapófogó déli ágát.« [...] Tudtuk, hogy szörnyű lelkiismereti válságot jelentett neki a jugoszlávok ellen fordulni [...] Búcsúlevelének tanúsága szerint elhatározásának oka erkölcsi-politikai volt: felelősnek érezte magát azért a dilemmáért, amelybe Magyarország került, különösen a második bécsi döntés után. [...] Ehhez járult Telekinél még a Prinz Eugen Gau rémképe is.”¹¹²

A különböző történeti források, memoárok, lejegyzett szóbeli közlések alapján a következő fő pontokban foglalhatjuk össze a Gau tervének történetét:

– 1941. március végén (egyes memoárok szerint már 1940. augusztus végén) Nagy Iván délvidéki politikus Bartók Lászlón, a zágrábi magyar konzulon keresztül¹¹³ értesítést küld Telekinek Branimir Altgayer, a horvátországi német népcsoport vezetőjére hivatkozva a Prinz Eugen Gau tervéről.

– Nagy Iván Budapestre jött március 22-én közvetlenül is tájékoztatni erről a területi elképzelésről a kormányt, de ekkor a kormányfő nem látta még ennek az államalakulatnak a létrehozási veszélyét.

– Március 27-én találkozott visszatérése után Nagy Altgayerrel, aki arról tájékoztatta, hogy a Führer eltökélt a Gau létrehozásában.

– Szent-Iványi Domokosnak, Teleki munkatársának/bizalmasának visszaemlékezése szerint erről a megbeszélésről Bartókon át titkos jelentést küldött a budapesti kormánynak.

– A jugoszláviai puccs után Teleki félelme felerősödött. Már tényleges veszélyt látott a terv megvalósulásában, ezért utasította Kovrig Béla szociológust és Rónai Andrást, *ál-lítsanak össze (!)* egy memorandumot a Prinz Eugen Gau *birodalmi terveiről* (mármint a magyar kutatók) annak érdekében, hogy a Jugoszláviai történet, a Wehrmacht melletti magyar bevonulást a nyugati hatalmak felé éppen egy ilyen állam megvalósulásának megakadályozása indokával magyarázhassa.

– Április 2-án Teleki levélben tájékoztatja Apor Gábort, a magyar szentszéki nagykövetet a kialakult helyzetről, és megemlíti a német ütközőállam létrehozásának veszélyét. (A terv szerint Aporon keresztül nem csupán a Vatikánba és Rómába,¹¹⁴ hanem a Róna-iek által kidolgozott dokumentumot nem hivatalos külügyi csatornákon el kellett volna juttatni Lisszabonon át Londonba és Washingtonba is.)

¹¹² SZEGEDY-MASZAK: *I. m.*, I., 23–28.

¹¹³ Hivatalos táviratok között ilyen értelmű irat nem szerepel. Sőt! Bartók 1941. március 31-én kelt táviratában nemhogy a horvátországi németek ilyen irányú törekvéseiről nem számol be, hanem éppen ennek ellenkezőjéről! Altgayert, illetve a délvidéki németiséget az *egész vonalon* (tehát a jugoszláviait is) Berlinből éppen a magyarokkal való szoros együttműködésre utasították (*Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941*, 984 [670. sz. távirat]).

¹¹⁴ Az olasz–magyar diplomáciatörténetről, az olasz orientációról lásd JUHÁSZ: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*, 283; RETI György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában*, ELTE Eötvös, Budapest, 1998.

– Április 2. délután. Megérkezik a londoni magyar nagykövet távirata, amelyben Barcza György arról tájékoztat, hogy a jugoszláviai hadműveletekben való magyar részvételnek Anglia részéről súlyos diplomáciai következményei lesznek. Teleki utolsó reménye is elveszett ezzel.

– Április 2/3. éjszaka: Teleki Pál öngyilkossága.¹¹⁵

– Április 3-án reggel vitte fel a Sándor-palotába Rónai András az összeállított államtervet.

Teleki és a kor eszmeisége – Teleki és a geopolitika

Teleki Pál tevékenységével kapcsolatosan állandó jelzőként rögzültek a politikus/geográfus – geográfus/politikus szópárok.¹¹⁶ E kifejezések arra utalnak, hogy a kétszeres miniszterelnök a politikai döntéseit tudományos szakirodalomra, rendkívül széles, több nyelven szerzett műveltségére és saját szakmája eredményeire támaszkodva, mi több, kora legfrissebb nemzetközi társadalom- és többször természettudományi nézeteibe ágyazva igyekezett meghozni. Illetve arról is, hogy politikájának logikus, kauzális (!) felépítését, ennek következtében helyességét magyarázni.¹¹⁷

A 19. század második felében a geográfia kutatási látószögének nyílásával egyre változatosabb adatbázist tárt fel, amelynek tudományos kiértékelése egyre differenciáltabb szemléletet követelt meg. Ezen a téren tett nagy lépést Karl Ritter, az összehasonlító földrajzi iskola alapítója, majd Ferdinand von Richthofen, a geomorfológia megteremtője, akiknek a tevékenysége a humboldti „holisztikus” geográfia alapjaiból utat nyitott a szakosodott természeti földrajz felé. Az elterjedésen egyszerű „Hol?”-ját felváltotta tehát a „Milyen?”, és az utóbbi kérdés megnyitotta a kaput a komplex, genetikus „Miért ilyen?” felvetéshez.¹¹⁸ A topográfiai ismeretek bővülése, a domborzati, geológiai, ásványtani megfigyelések rendszerező elemzése, az eltérő talaj-, éghajlati, vízrajzi viszonyok felismeréséből adódó felszíni különbözőség természeti; a rendszeres statisztikai felvételezés megindulása (1869), a közgazdasági, illetve közigazgatási, államszervezési ismeretanyagok és tapasztalatok felhalmozódása társadalmi oldalról bontotta szét az addig a Földet egységében kezelő földrajztudományt. A 19. század végén a földrajz már nem

¹¹⁵ SZEGEDY-MASZÁK: *I. m.*; JUHÁSZ: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941 és MACARTNEY: I. m. nyomán.*

¹¹⁶ HAJDÚ Zoltán: *Geográfus politikus, avagy politikus geográfus? A tudomány és a politika kölcsönhatása Teleki Pál életművében.* Földrajzi Közlemények 1991/1–2., 1–9.

¹¹⁷ Teleki Pál miniszterelnökként elmondott országgyűlési beszédeiben mondanivalója alátámasztására számos alkalommal hivatkozott kora legfrissebb nemzetközi tudományos szakirodalmára. Különösen fontosnak tartotta ezt a zsidóság közéleti részvételének szabályozási kérdéseinél. Például az 1928-as, a közoktatásügyi bizottság jelentése a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiára való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920:XXV. tc. módosítása tárgyában benyújtott törvényjavaslatról szóló vitában Teleki hat tudományos nemzetközi forrást és egy beszédet említett meg a törvény jogossága védelmében (Gróf TELEKI Pál *Országgyűlési beszédei*, I., szerk. Papp Antal, Studium, Budapest, [1944], 294–298).

¹¹⁸ A részleteket lásd SZABÓ József: *A természetföldrajz tárgya, céljai, tagolódása, tudomány-rendszertani helye = Általános természetföldrajz*, szerk. Borsy Zoltán, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 7–27.

volt képes arra, hogy a kor követelményeinek megfelelően a hatalmas adatbázist mélységében elemezni tudja. Ezért szinte „kicsúszott” a földrajz lába alól a részterületeire bomló addigi feladatköre. Az egyre finomabb analitikus elemzések újabb és újabb tudományágakat keltettek életre (például meteorológia, geológia, kartográfia, közgazdaságtan, statisztika). Újra kellett fogalmazni tehát a geográfia kérdéskörét.¹¹⁹ E megújulás eredménye, hogy megtalálta, letisztázta a földrajz a pontos tárgyát. Központi kérdéssé vált az embert körülvevő természeti, illetve saját maga az ember formálta és/vagy alakította (külső) környezet részletes elemzése, térbeli összefüggéseinek értelmezése. De nem csupán a földrajz vizsgálati tárgya kristályosodott fokozatosan, hanem a geográfia szemléleti léptéke is differenciálódott. Két fő ágra vált szét a 19. század második felében az önmagát tértanként meghatározó tudomány: egy általános és egy leíró szálra. Az első irány globálisan, azaz az egész világra érvényesen, míg a második regionális szinten, azaz kisebb területi egységeken tárgyalta a földfelszín jelenségeit. Teleki maga is számos tanulmánnyal, előadással vett részt a geográfia tárgyköre, ágazati és módszertani készlete letisztultságát irányzó vitákban, illetve szólalt fel ebben az ügyben konferenciákon, és fogalmazta meg végeredményben munkássága egyik legfontosabb, a geográfia fő területévé váló egységes tájtanát.¹²⁰

Mindez azt jelentette, hogy a földrajz alapvető tudományos szerkezetét alakították ki a 20. század első felében. Jóllehet a magyar geográfián belül zajló, magának a földrajznak a tárgyára irányuló elméleti viták, tudománytörténeti értelmezések és módszertani utakat elemző írások számos nyugat-európai, főként német, francia, angol szakirodalmi háttérrel mozogtak, tehát meg volt (meg lett volna) a lehetőség a széleskörű tájékozódásra, ám mégis elmaradt a földrajz tudományfilozófiai kérdéseinek tisztázása. Annál is inkább égető e hiány, mert egy olyan tudományról van szó, amely Janus-arcú, van egy társadalmi és egy természeti/fizikai területe.

A magyar Mezopotámia képzetéről írt korábbi munkában részletesen írtam a múlt század fordulóján zajló filozófiai vitáról, amely a bölcsészstudományok fogalmairól, jellegéről zajlottak a neokantianizmus badeni iskolájában.¹²¹ A természet- és szellemtudományok között a lényeg a tárgykijelölés gyakorlata. Az iskola „a szellemtudományok tárgyát mindig reflektált kognitív tartalomként határozza meg és elkülöníti a természettudományok objektív törvényszerűségekre épülő tárgykijelölési eljárásától [...] egy tárgy vizsgálatakor a kutató két egymással szembeállítható stratégiai pozíciót foglalhat el. A *nomotetikus* szemlélet, azaz egy tárgyra jellemző törvényszerűségek megállapítását célzó kutatói magatartás mellett létezik az *idiografikus* beállítódás, a tárgy partikuláris különműködését megalapozó tulajdonságainak leírására irányuló kísérlet.”¹²²

¹¹⁹ TELEKI Pál: *A földrajzi gondolat története* [1917], Kossuth, Budapest, 1996.

¹²⁰ TELEKI Pál: *A tájfogalom jelentőségéről*, Budapesti Szemle 1937/247., 129–141.

¹²¹ KEMÉNYFI Róbert: „Kulturális hatóerőnk” mítikus történeti földrajzi háttér. *A magyar Mezopotámia képzete*, Korall 2008/9., 101–131.

¹²² BICZÓ Gábor: *Radcliffe-Brown és a filozófiai antropológia = Feketén, fehérén*, Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2004, 145–160. (Itt köszönöm meg Biczó Gábornak a témakörben folytatott hosszas, engem építő beszélgetésünket, a kézirat filozófiai részeinek aprólékos átnézését, értelmező megjegyzéseit.) A témáról lásd még Ullmann Tamás: 20. század „kontinentális” filozófiája = *Filozófia*,

Azaz a természettudományok az egyetemes mozdatótörvényekre, a természeti események osztályozási rendszereire és ez utóbbiak kísérletekkel igazolható, reprodukálható megértésére irányuló útját nem lehet társadalmi/kulturális *egyedi* helyzetek elemzésére alkalmazni. A badeni iskola a szellemtudományok tárgyát tehát mindig *reflektált, állandóan változó* tartalomként határozta meg és elkülönítette a természettudományok *objektív törvényszerűségekre* épülő tárgykijelölési eljárásától. Nem lehet tehát a kétféle megközelítést és kutatási gyakorlatot összemosni.

Jöllehet a kor több honi fórumán is megjelent a társadalmi/kulturális, illetve a természeti folyamatok eltérő ismeretelméletének a kérdése, a Huszadik Század című folyóirat – amely lapban Teleki Pál maga is publikált – számos írást és könyvismertetést közölt e tárgykörben.¹²³ Mi több, éppen a Földrajzi Közlemények lapjain is már 1917-ben megjelent a geográfia tárgyát és ezáltal a szellemtudományokhoz való viszonyát meghatározni kívánó írás,¹²⁴ a honi földrajzot ez a gondolat nem érintette meg. A természet- és a szellemtudományi vizsgálati szemlélet el nem különülése a 20. század első felének honi geográfiájában a filozófiai ismeretek hiányán kívül abból is adódott, hogy a korszakban ugyanazok a kutatók voltak még képesek magas szintű természeti földrajzot művelni, akik emberföldrajzi vizsgálatokat is végeztek (például Prinz Gyula, Cholnoky Jenő és maga Teleki Pál). Ebből a holisztikus geográfiából természetes módon, szinte kódolva következtek a tudományági át- illetve félrecsúszások, tévedések. Sőt: Teleki munkásságában markánsan érvényesülő gondolat volt, hogy a geográfia emberföldrajzi (társadalmi) ága csak természettudományi (elsősorban biológiai) alapokon *szintetikus* módon művelhető, amely ideához élete végéig ragaszkodott.¹²⁵

Ez a szintetizáló idea hatotta át a miniszterelnök politikához való hozzáállását is. Tudomány és politika, illetve saját szakmája esetében: politika és földrajz viszonyáról részben tudatosan publikált, de e kérdésben döntően inkább tudattalanul, hol nehezebb, hol átláthatóbb politikai helyzetek megoldásában/kezelésében Teleki tulajdonképpen folyamatosan állást foglalt. Úgy értem, hogy geográfiai alap kutatások eredményei egzakt módon igazolják és alátámasztják a politikáját (hiszen éppen az ilyen tudományos háttér munkáért hozta létre 1926-ban az Államtudományi Intézetet), ám fordítva, a politika visszahatását a tudományra viszont idegenkedve fogadta.

Amint arról fentebb szó volt, az államszületés (jelen esetben „államtervezés”) kérdése Teleki földrajzi munkásságát egyre tágabb horizontok, illetve újabb és újabb szempontok (például táj–állam, állam–táj viszony) érvényesítésével elemmezve, pályája kezdete óta végigkísérte. Olyan területként, amely politikai földrajz néven a geográfia fiatal, a 20. század első felében kialakuló ágának alapvető kérdéskörévé vált, s amely földrajzi irány magyar meghonosításáért, mi több, a sajátos Kárpát-medencei viszonyokra ki-

főszerk. Boros Gábor, Akadémiai, Budapest, 2007, 991–993; Manfred PASCHER: *Az újkantianizmus gyakorlati filozófiája*, Latin Betűk, Debrecen, 1996, 44–49.

¹²³ Lásd többek között Wein Jenő (1900), Szabó Ervin (1903), Somló Bódog (1903), Löw Loránt (1905) írását.

¹²⁴ FITOS Vilmos: *Milyen tudomány a geográfia?*, Földrajzi Közlemények 1917, 362–392.

¹²⁵ TELEKI Pál: *Társadalomtudomány biológiai alapon*, Huszadik Század 1904. április, 318–322; TELEKI Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. Ablonczy Balázs, Osiris, Budapest, 2000, 14–26.

dolgozott elméleti rendszer és módszertani eszközkészlet megteremtéséért Teleki Pál és tanítványa, Rónai András ebben az időszakban a legtöbbet tették.¹²⁶

Jóval összetettebb viszont a politikai földrajz elfogadásánál Teleki viszonya a geopolitikához, amelytől igyekezett elhatárolódni.¹²⁷ A kor kutatói a természeti környezet politikai döntésekben játszott szerepét több átfogó elméletben fogalmazták meg. A geográfiai posibilizmus, nihilizmus, illetve a determinizmus rajzolták ki az alapvető értelmezési kereteket.

Árnyalt elemzéseket írtak már arról, hogy Teleki a geopolitikát kétes értékű területnek tartotta, illetve e „tudományban” a geográfia elsikkasztását, pontosabban csak a politikai (hatalmi) törekvéseknek való érdek-alárendelését látta.¹²⁸

„A geopolitika – abban az értelemben, hogy a földrajzi tényezőnek fontos szerepe van a politikai kérdések alakulásában – valószínűleg egyidős a politikai gondolkodással. Ratzel azáltal vált a modern geopolitika megalapozójává, hogy ő a földrajznak determináns szerepet tulajdonított, s így válhatott munkássága azoknak a fasiszta eszméknek a hordozójává, amelyek a földrajzi adottságok, az élettér szűkös voltából agresszív, háborús terveket kovácsoltak.”¹²⁹ Teleki maga is a ratzeli organikus államtanában találta meg azt az őáltala is a sajátos magyar helyzet elemzésével továbbgondolt elméleti rendszert, amellyel élete legfontosabb tudósi/politikusi szolgálatát igyekezett teljesíteni. Nevezetesen azt a célt, hogy a térségben egyedüli életképes útként megvalósítható Szent István-i állameszme jegyében a természeti környezetbe minden szálával szervesült, az egységes fizikai tájnak megfelelő, tájba simuló természet adta államtér és politikai organizáció¹³⁰ egysége újból megvalósuljon.¹³¹ A két világháború közötti honi geográfia fő kutatási iránya lényegében e cél szolgálatában állt. Ám ha végigtekintjük a korszak földrajzi szintéziseit, azt látjuk, hogy a természeti környezet és az államtér megfeleltetésének elvét a legváltozatosabb fizikai és emberföldrajzi érvrendszerrel igyekeztek felmutatni, bizonyítani. Mai szóhasználatnál úgy írhatnánk, hogy a szerves, ezer év alatt kialakult területi egység felmutatásához földrajzi alapkutatásokat végeztek (legyen szó geológiai vagy gazdasági kérdésekről) és fogalmaztak meg a természeti megfigyelésekre, illetve a statisztikai adatokra támaszkodva olyan elméleteket (például a geológiai Tisia-elv),¹³² amelyek a magyar államtér helyreállításának földrajzi szükségességét támasztották alá. Ezen „szigorúan tudományos” alapokra építette fel és látta a földrajzi (persze történelmi, gazdasági, nemzetiségi) összefüggések nyomán tudományosan is megnyugtatóan igazoltnak Teleki a saját politikáját, illetve alkalmazta

¹²⁶ FODOR: *A magyar földrajztudomány története*, 347–351.

¹²⁷ A geopolitika elnevezés részletes kritikáját lásd GOMBÁR Csaba: *Újjászületik a geopolitika fogalma?*, Világosság 1983/8–9., 561–568.

¹²⁸ FODOR: *A magyar földrajztudomány története*, 350; PRITZ: *Pax Germanica*, 45–47.

¹²⁹ PRITZ: *Pax Germanica*, 40.

¹³⁰ TELEKI Pál: *Szent István Birodalma 1941-ben*, Élet és Irodalom Nyomda, Budapest, 1941, 9.

¹³¹ Vö. TELEKI: *Szent István Birodalma 1941-ben*; ABLONCZY: *Teleki Pál*, 2000, 19–42; FODOR: *Teleki Pál*.

¹³² KEMÉNYFI Róbert: *Egységes magyar államtér alatt egységes közetalap: a Tisia-masszívum mítosza = Kárpát-medence: települések, tájak, térsztruktúrák*, szerk. Győri Róbert – Hajdú Zoltán, Dialog Campus, Pécs–Budapest, 2006, 418–438.

például tudományos etnikai statisztikai és kartográfiai eredményeit nagyobb (1938) és kisebb (1940) sikerrel a két bécsi döntésnél. Azaz a geográfus Teleki mély meggyőződése volt, hogy feljegyzéseivel, a Nyugatnak szóló tudományos háttérelmzéseivel, azaz a „tisztá tudomány” érvrendszerével meggyőzheti a nyugati politikai döntéshozókat a (magyar) „igazságról”.¹³³

Ezzel szemben a korszak német geopolitika szemlélete fordítva gondolkodott. Úgy fogalmazhatunk, hogy a területi újrarendezés érdekében megfogalmazott haushoferi elvben a földrajz alapvető vizsgálati tárgya, a tér¹³⁴ nem kutatási alap, hanem csupán keret. Azaz a geopolitika a politikai döntés-előkészítés számára fogalmaz meg lehetséges politikai utakat történetesen „a” térben. Természetesen „e térben” jelen vannak a legkülönbözőbb természetföldrajzi tényezők (például fekvés, domborzat) is, amelyek befolyásolják az „uralmi terek” kiterjedését, illetve determinálják a hatalmi érdekszférák kiterjedését.¹³⁵

A maga részéről Teleki ezt a geostratégiai¹³⁶ szemléletet a földrajz politikai célokra történő alárendeléseként látta.¹³⁷ Ám az 1941-re kialakult politikai/hadászati helyzetben, azaz a „mozgástér és kényszerpálya” szorításában Teleki úgy látta, hogy életfeladata – a volt teljes ország-, de legalább a magyar nemzeti tér egységesítése – újabb szakaszának teljesítését, a Délvidék a bécsi döntésekhez és Kárpátalja megszállásához hasonlóan, nyílt diplomáciai, illetve katonai konfrontációk nélküli birtokbavételét már nem teszi lehetővé. Kétségbeesetten igyekezett minden eszközt felhasználni a kiút megtalálásához. Ez a helyzet, azaz a lehetőség és kényszer közötti kilátástalan lavírozás vezette el a miniszterelnököt, hogy eredeti hivatását, a geográfiát a politika alá rendelje, azaz maga is geostratégaként gondolkodjon. Megpróbálta politikai üzenetét, az általa vizionált félelmeket a tudománya korabeli képi/térképi nyelve, eszközkészlete, témacsoportosítása, felosztása segítségével megfogalmazni elsődlegesen úgy, hogy a képzetes államteret politikája egyik támaszaként felmutathassa.

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada lezajlott eseményeket, jelen esetben egy térkép, egy államterv mögött meghúzódó szándékokat. Az egykori elképzelés pontos értelmezéséhez átfogó eszme- és politikatörténeti kép, jelen esetben Teleki helyzetértékelésének, személyes motivációinak, olvasmányainak, kapcsolati hálójának, felké-

¹³³ Teleki folyamatosan állított össze a fentihez hasonló memorandumokat a magyar területi igények jogosságát alátámasztó adatsorokkal. Az első bécsi döntést megelőzően fogalmazott meg a magyar miniszterelnök egy feljegyzést a brit, francia, amerikai politikusok számára az Erdély-kérdésről: Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdésről, 1940, kiad. Ablonczy Balázs, Pro Minoritate 2004. ősz-tél, 64–85; illetve küldött Rónain keresztül egy hasonló feljegyzést az első bécsi döntés előkészítéseként Cianónak: RÓNAI: *Térképezett történelem*, 156–163.

¹³⁴ NEMES NAGY József: *Terek, helyek, régiók*, Akadémiai, Budapest, 2009.

¹³⁵ Haushofer-írásokból válogatások, szövegtekst magyarul: *Geopolitikai szöveggyűjtemény*, szerk. Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999, 242–317.

¹³⁶ HAJDÚ Zoltán: *A politikai földrajz alapjai = Általános társadalomföldrajz II.*, szerk. Tóth József, Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2002, 32–33.

¹³⁷ TELEKI: *Válogatott politikai írások és beszédek*, 224–228.

szültségének, helyzetfelismerő képességének felvázolására lenne szükség. Azt az alapvető kérdést azonban e tanulmány keretei között fel kell tennünk: *mit tudhatott Teleki a valós birodalmi tervekről, illetve megkülönböztethette volna-e a térség népi németjeinek vágyait a berlini tényleges területi elképzelésektől?*

Amint azt a fentebbi részletes elemzés bemutatja, a világháborút követő évtizedek számos alapkutatására, dokumentumtárak feltárására, illetve személyes memoárrok megjelenésére volt ahhoz szükség, hogy az államtervekre vonatkozó szóbeszéd, pletykák és a tényleges birodalmi külügyi célok kusza szövetére rálássunk és a történeti távolság kényelmével eligazodjunk. Annyi mára bizonyos, hogy a miniszterelnök olyan, mondjuk a német geográfia vagy külügyi szervek felől megszerkesztett konkrét, jól felépített államtervet nem láthatott – hiszen ilyen nem létezett –, amelyet ő és két bizalmasa a fentiek szerint formába öntött, illetve *nem kapott magyar követi jelentést sem Berlinből*, amely a birodalmi kormányzat ilyen jellegű területi elképzeléseiről tájékoztatott volna. Az is bizonyos, hogy Berlin hivatalosan biztosította Telekit a déli magyar területi igények elismeréséről, azaz – habár nem éppen a magyar igények miatt – nem jelent meg a német–magyar kétoldalú tárgyalásokon, követi jelentésekben, birodalmi háttér információkban egy német Gau képe. Teleki ismerte a német nagytér-gazdaság elvét is,¹³⁸ amely ellentmond a régió kisállami felszabdolásának. Ám e „megnyugtató” hivatalos álláspont másik oldalán a miniszterelnök pontosan ismerte a korabeli német földrajz a versailles-i béke revíziójára, illetve a német területi expanzióra irányuló elméleteit. Hiszen mind ő, mind a korabeli magyar geográfia naprakészen nyomon követte a német földrajzi tudományos életet, hivatkozta a német publikációkat,¹³⁹ és ápolta szoros kapcsolatokat német kutatókkal.¹⁴⁰ Ám a német tértudományt a magyar geográfusok kettős értelemben értékelték. Egyrészt az ott született elképzeléseket a magyar földrajz a Kárpát-medence viszonyaira igyekezett honosítani, azaz bátorítást is látott bennük, hogy „a német példa nyomán jó úton járunk mi is akkor, ha így, a magyarság térszervező ereje alapján elemezzük a kialakult helyzetet”. Másrészt pedig a magyar földrajzkutatók (is) bizalmatlanul kísérték nyomon a birodalmi területi politikát.¹⁴¹

Ezt az ellenszenvet jelzi például egy Teleki halálát követő 1942-es jelentés, amelyben Hugo Hassinger német geográfus Kogutowicz Károlyt és Fodor Ferencet negatív hangnemben zsidónak nevezi, Cholnoky Jenőt, illetve Haltenberger Mihályt pedig németelleneseknek. Hassinger véleménye szerint tehát a magyar földrajz fő áramlata problémát jelent a német népiségi célok magyarországi megvalósításában.¹⁴² Teleki ellenszenvét a németek politikai és térségi céljaival kapcsolatban a legszélesebb nyilvá-

¹³⁸ RÓNAI: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*, 99.

¹³⁹ Holger FISCHER: *Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit = Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik, Südosteuropäische Arbeiten 94.*, szerk. Holger Fischer – Ferenc Szabadvány, Oldenbourg, München, 1995, 291–352.

¹⁴⁰ RÓNAI: *Térképezett történelem*; KEMÉNYFI: *Nehéz örökség*.

¹⁴¹ CSUKA János: *Kisebbségi sorsban*, I., Minerva, Szabadka, 1941, 96–107; KEMÉNYFI: *Nehéz örökség*, 13–14.

¹⁴² FAHLBUSCH: *I. m.*, 648–649.

nosság előtt folyamatosan hangoztatta, olyannyira, hogy Imrédy Béla nyílt konfrontációt vállalva egy újságcikkben szólította fel a miniszterelnököt a német külpolitikához való alkalmazkodásra, szorosabb simulásra.¹⁴³ Országgyűlési felszólalásaiban Teleki távolságtartással kezelte részint a birodalom árnyékából erőt merítő hazai németiség egyre erőteljesebb oktatási, műveltségi, gazdasági igényeit, részint pedig óvatosan és körültekintően fogalmazott magáról a berlini politikáról, illetve határozottan elzárkózott a hazai nemzetiszocialisták nézeteitől.¹⁴⁴

Teleki ezen elzárkózó magatartása azért lényeges, mert magyarázatot ad az ütközőállam magyar kidolgozásának hátterére, hiszen valószínű, hogy a magyar miniszterelnökben tapasztalatai, sok éves bizalmatlansága, illetve az információhiány felerősítette a jugoszláviai és a romániai népi németek felől érkező Gau-vágyakkal kapcsolatos szorongásait, és e miatt tulajdonította ezeket a pletyka-képzeteket a berlini tervekkel is megegyezőnek. Teleki tehát összemosta, egyként kezelte a korban még nemigen felismert (és felismerhető), mára bizonyítottan eltérő birodalmi és a lokális népi német területi törekvéseket. A geográfus/politikus ezen az alapon fogalmazta meg a kor politikai földrajza minimális elvárásainak megfelelően¹⁴⁵ a Gau elképzelését, lépett át tértervével a geográfiából a politika terepére.

A Teleki és munkatársai által alapjában kerek egészként megrajzolt déli német ütközőállam kanonizált története mögül tehát már a korban is hiányoztak a pontos adatok. A logikus lineáris történet helyett e terv (és térkép) mögött „az emlékezetek, ellenemlékezetek, elfojtások, traumák és a tabula rasa, a felejtés önkéntelen emléknymok”¹⁴⁶ sűrű szövetét tárhatjuk fel.¹⁴⁷ A magyar történeti és kartográfiai kánon tehát egy nem német térképet és államképzetet, hanem egy magyar tervet tart németként nyilván. Egy olyan elképzelést, amely súlyos politikai körülmények között született, s amely idea, azaz a (kreált) ellenséges államtér létrejöttének lehetősége egy kétségbeesett, rossz egészségi állapotú¹⁴⁸ politikus/geográfus utolsó kísérlete volt politikája jogosságának alátámasztására.

Felhasznált irodalom

- ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*, Elektra, Budapest, 2000.
 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*, Osiris, Budapest, 2005.
 ABLONCZY Balázs: *A visszatért Erdély. 1940–1944*, Jaffa, Budapest, 2011
 Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, szerk. Gerhard Seewann – Norbert Spannenber, Oldenbourg, München, 1999.
 Götz ALY – Susanne HEIM: *Vordenker der Vernichtung*, Fischer, Frankfurt am Main, 2013.

¹⁴³ Idézi ABLONCZY: *Teleki Pál*, 2005, 411–412.

¹⁴⁴ Pár példaként csupán: Gróf TELEKI Országgyűlési beszédei, II. 72., 85., 104., 115., 127. számú tételek.

¹⁴⁵ MEZŐ: *A politikai földrajz alapjai*, 30–31.

¹⁴⁶ GYÖRGY Péter: *A Kalinyingrád-paradigma*, Magvető, Budapest, 2009, 93.

¹⁴⁷ GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 2000.

¹⁴⁸ ABLONCZY: *Teleki Pál*, 2005, 498–500.

- Aleida ASSMANN: *Szövegek, nyomok, hulladékok: a kulturális emlékezet változó médiumai = Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*, szerk. Kisantal Tamás, Kijárat, Budapest, 2009, 146–159.
- A Bánság történeti földrajza, 1718–1918. *A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*, szerk. Kókai Sándor, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet, Nyíregyháza, 2010.
- Gabor BAROSS: *Hungary and Hitler*, Danubian Press, Astor (Florida), 1970.
- BARTOS-ELEKES Zsombor: *A hatalom névrajza – a névrajz hatalma* [2007], <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf8867.pdf>.
- BARTOS-ELEKES Zsombor: *Nyelvhasználat a térképeken*, Kolozsvári Egyetemi, Kolozsvár, 2013.
- Gerald BAST: *Universität als intellektuelles und gesellschaftliches Transferzentrum = Kartographisches Denken*, szerk. Christian Reder, Springer, Wien – New York, 2012, 8–10.
- BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Magyarország a fasiszta Németország „életterében” 1933–1939*, Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1960.
- Carl BETHKE: *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941*, Harrasowitz, Wiesbaden, 2009.
- BICZÓ Gábor: *Radcliffe-Brown és a filozófiai antropológia = Feketén, fehéren*, szerk. Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2004, 145–160.
- Johann BÖHM: *Die deutschen Volksgruppen im Unabhängigen Staat Kroatien und im serbischen Banat*, Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2012.
- Johann BÖHM: *Die deutschen Volksgruppe in Jugoslawien 1918–1941*, Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2009.
- Hans BUCHHEIM: *Die SS in der Verfassung des Dritten Reiches*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1955/2., 127–157.
- Richard V. BURKS: *Two Teleki Letters*, Journal Central European Affairs 1947. április, 68–73.
- CSICSERI-RÓRAY István: *Hét végzetes nap = Teleki Pál és kora*, 19–31.
- CSICSERI-RÓRAY István: *Első életem*, Századvég, Budapest, 2002.
- CSUKA János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*, Püski, Budapest, 1995.
- CSUKA János: *Kisebbségi sorsban*, Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1996.
- CSUKA János: *Kisebbségi sorsban*, I–II., Minerva, Szabadka, 1941.
- A Délvidék történeti földrajza*, szerk. Kókai Sándor, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszék, Nyíregyháza, 2006.
- DEMETER Gábor: *Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913)*, Hungarovox, Budapest, 2007.
- DESSEWFFY Gyula: *Emlékeim Teleki Pálról = Teleki Pál és kora*, 32–35.
- DÉNES István: *Mentsük meg a Dunántúlt!*, Fráter és Társa, Budapest, 1936.
- DOMBRÁDY Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon. 1938–1944*, Kossuth, Budapest, 1986.
- DUPCSIK Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2005.
- Frank EBELING: *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft, 1919–1945*, Akademie, Berlin, 1994.
- Michael FAHLBUSCH: *Wissenschaft im Dienst der nationalsozialistischen Politik*, Nomos, Baden-Baden, 1999.

8. Holger FISCHER: Deutsch-ungarische Beziehungen in der Geographie der Zwischenkriegszeit = *Technologietransfer und Wissenschaftsaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehungen in Naturwissenschaft und Technik, Südosteuropäische Arbeiten* 94., szerk. Holger Fischer – Ferenc Szabadváry, Oldenbourg, München, 1995, 291–352.
- FITOS Vilmos: *Milyen tudomány a geográfia?*, Földrajzi Közlemények 1917, 362–392.
- FODOR Ferenc: *Általános gazdasági földrajz*, Athenaeum, Budapest, é. n.
- FODOR Ferenc: *Teleki Pál, Mike és Társa Antikvárium*, Budapest, 2001.
- FODOR Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*, MTA FKI, Budapest, 2006.
- FRANYÓ Frigyes: *Rónai András élete és tudományos munkássága*, Földrajzi Értesítő 2008/1–2., 21–38.
- FÜR Lajos: *A nemzetiség-(magyarság-)tudomány múltja*, Műhely 1983/3., 18–31.
- Geopolitikai szöveggyűjtemény*, szerk. Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Gábor Zsolt, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999.
- GOMBÁR Csaba: *Újjászületik a geopolitika fogalma?*, Világosság 1983/8–9., 561–568.
- E[rnst]. H. GOMBRICH: *A látható kép = Kommunikáció II. A kommunikáció világa*, szerk. Horányi Özséb, General Press, Budapest, 2003, 92–107.
- GULYÁS László: *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig*, Hazai Térségfejlesztő Rt., h. n., 2005.
- GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág, Budapest, 2000.
- GYÖRGY Péter: *A Kalinyingrád-paradigma*, Magvető, Budapest, 2009.
- HAJDÚ Zoltán: *Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig*, Földrajzi Közlemények 1996/2–3., 137–150.
- HAJDÚ Zoltán: *Geográfus politikus, avagy politikus geográfus? A tudomány és a politika kölcsönhatása Teleki Pál életművében*, Földrajzi Közlemények 1991/1–2., 1–9.
- HAJDÚ Zoltán: *Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra*, Balkán Füzetek 1. (2003), 1–71.
- HAJDÚ Zoltán: *A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolatok elemzése a magyar földrajztudományban 1863–1947 között = Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térsztruktúrák*, szerk. Győri Róbert – Hajdú Zoltán, Dialóg Campus – MTA RKK, Budapest–Pécs, 2006, 390–417.
- HAJDÚ Zoltán: *A politikai földrajz alapjai = Általános társadalomföldrajz II.*, szerk. Tóth József, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2002, 21–42.
- HAJDÚ Zoltán: *Rónai András, a politikai földrajzos*, Földrajzi Értesítő 2008/1–2., 39–54.
- Handbuch der völkischen Wissenschaften*, szerk. Ingo Haar – Michael Fahlbusch, Saur, München, 2008.
- Peter HASLINGER – Vadim OSWALT: *Raumkonzepte, Wahrnehmungsdispositionen und die Karte als Medium von Politik und Geschichtskultur = Kampf der Karten. Propaganda- und Geschichtskarten als politische Instrumente und Identitätstexte*, szerk. Peter Haslinger – Vadim Oswald, Herder-Institut, Marburg, 2012, 1–12.
- J[ohn]. B[rian]. HARLEY: *Deconstructing the map*, Cartographica 1989/2., 1–20.
- Isabel HEINEMANN: *Rasse, Siedlung, deutsches Blut*, Wallstein, Göttingen, 2003.
- Guntram H. HERB: *Das größte Deutschland soll es sein! Suggestive Karten in der Weimarer Republik = Kampf der Karten*, szerk. Peter Haslinger – Vadim Oswald, Herder-Institut, Marburg, 2012, 140–151.

- Henning HESKE: *Und morgen die ganze Welt. Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*, Focus, Gießen, 1988.
- Adolf HITLER: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson 1941–1944*, szerk. Werner Jochmann, Ármádia, Budapest, 1999.
- Hans Wolfram HOCKL: *Deutscher als die Deutschen*, Eigenverlag des Verfassers, 1987.
- HOPPÁL Mihály: *Etnoszemiotika. Néprajz egyetemi hallgatóknak 14.*, Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1992.
- HORÁNYI Özséb: *Jel, jelentés, információ, kép*, General Press, Budapest, 2006.
- HORNÁK Árpád: *Találkozások – ütközések*, Bocz Nyomdaipari Kft., Pécs, 2010.
- ILYÉS Zoltán: *Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig = Az Alföld történeti földrajza*, szerk. Frisnyák Sándor, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 2000, 153–183.
- JAKABFFY Imre: *A Bánság népei*, Föld és Ember 2009/1–2., 17–36.
- Sepp JANKO: *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Stocker, Graz–Stuttgart, 1983².
- Jugoszlávia 1918–1941. Dokumentumok, vál. A. Sajti Enikő, Társadalomtudományi Kör, Szeged, 1989.
- JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája*, Kossuth, Budapest, 1975.
- JUHÁSZ Gyula: *A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941*, Akadémiai, Budapest, 1964.
- Ivan KAMENEC: *Trauma. Az első szlovák köztársaság (1939–1945)*, Auróra, Budapest, 1993.
- KEMÉNYFI Róbert: *Egységes magyar államtér alatt egységes közetalap: a Tisia-masszívum mítosza = Kárpát-medence: települések, tájak, térstruktúrák*, szerk. Győri Róbert – Hajdú Zoltán, Dialog Campus, Pécs–Budapest, 2006, 418–438.
- KEMÉNYFI Róbert: „Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere. *A magyar Mezopotámia képze*t, Korall 2008/9., 101–131.
- KEMÉNYFI Róbert: *Nehéz örökség. Az SS szerepének emlékezete a magyar etnikai térképezés történetében*, Regio 2010/4., 3–32.
- KEMÉNYFI Róbert: *Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszéd mód formái, I.*, Tér és Társadalom 2011/1., 63–80.
- KEMÉNYFI Róbert: *Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszéd mód formái, II.*, Tér és Társadalom 2011/2., 69–87.
- KEREPESZKI Róbert: *A magyar–német viszony jellemzői és változásai a Horthy-korszak második felében*, Rubicon 2012/9–10., 77–91.
- KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés*, Methosz, Budapest, 1939.
- KOCSIS Károly: *A délvidéki magyarság etnikai földrajza*, Néprajzi Látóhatár 1999/1–4., 1–36.
- KOCSIS Károly: *Rónai András, az etnikai földrajzos*, Földrajzi Értesítő 2008/1–2., 55–70.
- Berhard R. KROENER – Rolf-Dieter MÜLLER – Hans UMBREIT: *Germany and the Second World War: Organization and Mobilization in the German Sphere of Power*, V/1., ford. Derry Cook-Radmore, Oxford University Press, London – New York, 2000.
- Markus LENIGER: *Nationalsozialistische „Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933–1945*, Frank & Timme, Berlin, 2006.
- Valdis O. LUMANS: *Himmler's Auxiliaries*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill – London, 1993.

- C[arlile]. A[ylmer]. MACARTNEY: *Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941*, Occidental Press, Budapest, 1993.
- A magyar béketárgyalások. *Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben, 1920. január–március havában*. I–IV., szerk. Cholnoky Jenő, Egyetemi Nyomda – Hornyánszky, Budapest, 1920/21.
- Magyar föld, magyar faj*. I–III., szerk. Prinz Gyula, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Budapest, 1936–1938.
- Magyarok kisebbségben és szórványban. A Magyar Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának válogatott iratai, 1919–1944*, bev. Romsics Ignác, Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.
- Magyarország és a Balkán a XX. században*, szerk. A. Sajti Enikő, JATE Press, Szeged, 2011.
- Magyarország külpolitikája a nyugati hadjáratától a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1841*, összeáll. Juhász Gyula, Akadémiai, Budapest, 1982.
- MAKKAI Béla: *A magyar kormányzat „Bosniai actio”-ja (1909–1919)*, Századok 1996/2., 341–381.
- MAKKAI Béla: *Végvár vagy hídfő? Az „idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában: 1904–1920*, Lucidus, Budapest, 2003.
- Walter MANOSCHEK: *„Serbien ist judenfrei”: militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Oldenbourg, München, 1992.
- MEZŐ Ferenc: *A politikai földrajz alapjai*, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2000.
- MEZŐ Ferenc: *Európa újrajzolása = Magyarország és Európa*, szerk. Orosz István – Mazsu János – Pallai László – Pósnán László, Multiplex Media – Ady Endre Akadémia Debrecen, 2006, 275–289.
- George L. MOSSE: *Die völkische Revolution. Über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Anton Hain, Frankfurt am Main, 1991.
- L. NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak, 1931–1945*, Akadémiai, Budapest, 1986.
- NEMES NAGY József: *Terek, helyek, régiók*, Akadémiai, Budapest, 2009.
- NÉMEDI Lajos: *A németiség magyar szemmel*, Dr. Bertók Lajos kiadása, Debrecen, 1935.
- NÉMETH István: *Demokrácia és diktatúra Németországban. 1918–1945*, II., L'Harmattan, Budapest, 2007.
- NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945*, ELTE Eötvös, Budapest, 2001.
- NÉMETH István: *Németország története*, Aula, Budapest, 2004.
- ORMOS Mária: *A „barna” birodalom*, Antifasiszta Füzetek, Budapest, 1995.
- ORMOS Mária: *A biztonsági kérdés és az Anschluss*, Történelmi Szemle 1975/2–3., 411–444.
- ORMOS Mária: *Közép-Európa*, Napvilág, Budapest, 2007.
- ORMOS Mária: *Magyarok – nemzetiszocialista szemmel*, Limes 2002/1., 23–36.
- ORMOS Mária – MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*, Osiris, Budapest, 1998.
- G[eza]. C. PAIKERT: *The Danube Swabians*, Martinus Nijhoff, The Hague, 1967.
- Manfred PASCHER: *Az újkantianizmus gyakorlati filozófiája*, Latin Betűk, Debrecen, 1996.
- PÁNDI Lajos: *Köztes-Európa, 1763–1993*, Osiris, Budapest, 1997.
- PÁVA István: *Trianon – Belvedere – Hadbalépés*, Pro Pannonia, Pécs, 1995.
- Charles S. PEIRCE: *A jelek felosztása = Szöveggyűjtemény a szemiotika tanulmányozásához*, Kárpáti Eszter, Aula, Budapest, 2004, 89–107.
- Dieter POHL: *Grossraumplanung und NS-Völkermord*, Historisches Jahrbuch 114. (1994), 175–182.

- Klaus POPA: *Akten um die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1937–1945*, Lang, Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien, 2005.
- PRINZ Gyula: *Magyarország földrajza*, Magyar Földrajzi Intézet, Budapest, 1914.
- PRITZ Pál: *Carl Schmitt és a német nemzetiszocializmus = Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében*, szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József, University Press, Pécs, 2000, 485–496.
- PRITZ Pál: *Pax Germanica*, Osiris, Budapest, 1999.
- Ránki György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*, Magvető, Budapest, 1988.
- Friedrich RATZEL: *Politikai földrajz = Geopolitikai szöveggyűjtemény*, 162–234.
- Raum. Ein interdisziplinäres Handbuch*, szerk. Stephan Günzel, Metzler, Stuttgart–Weimar, 2010.
- RÉTI György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában*, ELTE Eötvös, Budapest, 1998.
- Norman RICH: *Hitler's War Aims. The Establishment of the New Order*, II., W. W. Norton & Company, New York, 1974.
- ROMSICS Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*, Új Mandátum, Budapest, 2010.
- ROMSICS Ignác: *Magyarország helye a német Délkelet-Európa-politikában = Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, szerk. Romsics Ignác, Osiris, Budapest, 1996, 177–233.
- ROMSICS Ignác: *A magyar birodalmi gondolat*, *Mozgó Világ* 2012/8. (<http://mozgovilag.com/?p=5769>).
- RÓNAI András: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből*, Stádium, Budapest, 1941.
- RÓNAI András: *Térképezett történelem*, Magvető, Budapest, 1989.
- RÓNAI András: *Fejezetek a politikai földrajzból [1948]*, Kráter, Pomáz, 2009.
- Mechtild RÖSSLER: „Wissenschaft und Lebensraum”, *geographische Ostforschung im Nationalsozialismus. Ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie*, Reimer, Berlin–Hamburg, 1990.
- A. SAJTI Enikő: *Bűntudat és győztes főlény. Magyarország, Jugoszlávia és a délvidéki magyarok*, Szegedi Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2010.
- A. SAJTI Enikő: *Délvidék. 1941–1944*, Kossuth, Budapest, 1987.
- A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*, Napvilág, Budapest, 2004.
- Theodor SCHIEDER: *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, V., Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, 1961.
- Carl SCHMITT: *Völkerrechtliche Grossraumordnung*, Deutscher Rechtsverlag, Berlin–Leipzig–Wien, 1941.
- Hans-Dietrich SCHULTZ: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970*, Selbstverlag des Geographischen Instituts der Freien Universität Berlin, Berlin, 1980.
- Hans-Dietrich SCHULTZ: *Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte” in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit = Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten*, szerk. Sabine Tzsaschel – Holger Wild – Sebastian Lentz, Leibniz Institut für Länderkunde, Leipzig, 2007, 13–37.
- Hans-Dietrich SCHULTZ: *Versuch einer Historisierung der Geographie des Dritten Reiches am Beispiel des geographischen Großraumdenkens = Geographie und Nationalsozialismus*, szerk. Peter Jüngst – Klaus Pfromm – Hans-Jörg Schulze-Göbel, Gesamthochschule Kassel, Kassel, 1989, 1–75.

- Hans-Dietrich SCHULTZ: *Völkerkarten im Geografieunterricht des 20. Jahrhunderts. Ausgewählte Beispiele nebst Anregungen für den aktuellen Umgang mit diesem Kartentyp = Kampf der Karten*, szerk. Peter Haslinger – Vadim Oswalt, Herder-Institut, Marburg, 2012, 13–61.
- Stephan O. SCHÜLLER: *Für Glaube, Führer, Volk, Vater- oder Mutterland?*, LIT, Berlin, 2009.
- Akiko SHIMIZU: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944*, Lit, Münster, 2003.
- Norbert SPANNENBERGER: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*, Lucidus, Budapest, 2005.
- Johann Adam STUPP: *Johann Wüsch, der Historiker des Jugoslawiendeutschums*, Südostdeutsche Vierteljahresblätter 21/3. (1972), 145–146.
- SZABÓ József: *A természetföldrajz tárgya, céljai, tagolódása, tudomány-rendszertani helye = Általános természetföldrajz*, szerk. Borsy Zoltán, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 7–27.
- SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanez*, I–II., Európa–História, Budapest, 1996.
- TELEKI Pál: *Az elsődleges államkeletkezés kérdéséhez*, Franklin, Budapest, 1903.
- Teleki Pál és kora*, szerk. Csicséri-Rónay István – Vigh Károly, Occidental Press, Budapest, 1992.
- TELEKI Pál: *A földrajzi gondolat története [1917]*, Kossuth, Budapest, 1996.
- Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdésről, 1940*, kiad. Ablonczy Balázs, Pro Minoritate 2004. ősz–tél, 64–85.
- Gróf TELEKI Pál *Országgyűlési beszédei*, I–II., szerk. Papp Antal, Studium, Budapest, [1944].
- TELEKI Pál: *Szent István Birodalma 1941-ben*, Élet és Irodalom Nyomda, Budapest, 1941.
- TELEKI Pál: *A tájfogalom jelentőségéről*, Budapesti Szemle 1937/247., 129–141.
- TELEKI Pál: *Társadalomtudomány biológiai alapon*, Huszadik Század 1904. április, 318–322.
- TELEKI Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*, szerk. Ablonczy Balázs, Osiris, Budapest, 2000.
- TILKOVSKY Loránt: *Ez volt a Volksbund*, Kossuth, Budapest, 1978.
- TILKOVSKY Loránt: *Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944)*, Századok 1993, 601–649.
- TILKOVSKY Loránt: *Revúzió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*, Akadémiai, Budapest, 1967.
- TILKOVSKY Loránt: *Teleki Pál*, Kossuth, Budapest, 1969.
- TILKOVSKY Loránt: *Teleki Pál titokzatos halála*, Helikon, Budapest, 1989.
- TOKODY Gyula: *Ausztria–Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890–1918)*, Akadémiai, Budapest, 1963.
- TÓTH BAGI István: *Pusztulunk, veszünk...*, Híd 1994/7–8. 502–529.
- TÖRÖK Zsolt: *A térképi modell dialektikája*, Földrajzi Értesítő 1987/1–2., 143–152.
- ULLMANN Tamás: *20. század „kontinentális” filozófiája = Filozófia*, főszerk. Boros Gábor, Akadémiai, Budapest, 2007, 955–1064.
- Ekkehard VÖLKL: *Der Westbanat 1941–1944*, Trofenik, München, 1991.
- Bruno WASSER: *Himmlers Raumplanung im Osten*, Birkhäuser, Basel–Berlin–Boston, 1993.
- Tobias WEGER: *Az „Össznémet atlasztól” a „Kikényszerített utakig”. A „német Kelet” ábrázolása térképeken, 1905–2008*, Föld és Ember 2010/3–4., 2–50.
- Hans-Ulrich WEHLER: *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1980.

Hans-Ulrich WEHLER: „Reichfestung Belgrad”. *Nationalsozialistische „Raumordnung” in Südosteuropa*, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 1963/1., 72–84.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. *Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, összeáll. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula, Kossuth, Budapest, 1968.

Johann WUESCHT: *Jugoslawien und das Dritte Reich*, Seewald, Stuttgart, 1969.

Johann WUESCHT: *Pläne des Dritten Reiches des jugoslawischen Raumes nach 1941* = *Der donauschwäbische Lehrer* 1, szerk. Josef Senz, Verlag des Südostdeutschen Kulturwertes, München, 1959, 63–73.

Zum Tode von Johann Wüsch, Mitteilungen für die Deutschen aus dem Donauram 22/23. (1976), 5.

